

Kugler József

A Délkelet-Alföld településhálózatának néhány sajátossága és ennek hatása az etnikai térszerkezet alakulására

Some Settlement Network Features in the Southeastern Great Plain and Their Influence on the Development of Ethnic Composition

In the southeastern part of the country's territory after Trianon, the region surrounded by the Tisza, Maros, and Körös Rivers as well as the frontier, a „pure Hungarian” language area enclosed a population of various ethnicities even as late as the first half of the twentieth century. By today, only a few „language isles” have survived here. Central policies concerning ethnic groups, migration, urbanisation, and the depopulation of rural areas brought about changes, which can be described with census figures. As a result of all this, not only the size of the region's non-Hungarian (primarily Slovak) population but also its territorial situation has changed.

A trianoni országterület délkeleti részén a Tisza, a Maros és a Körösök, valamint az országhatár által közrefogott térségben még a XX. század első felében is a „színmagyar” nyelvterület egy viszonylag jelentősebb kiterjedésű vegyes lakosságú (több nemzetiség által lakott) területet fogott közre, amelyből napjainkra jobbára csak néhány „sziget” maradt fenn, legalábbis statisztikai értelemben (1. ábra). E térség állami-politikai kereteit mindvégig a Magyarországhoz való tartozás határozta (határozza) meg, vagyis ebben az államkeretben mentek végbe az elmúlt háromszáz év etnikai folyamatai, míg a Délkelet-Alfölddel szomszédos történeti tájakon (Partium, Bánság) 1920-tól gyökeres fordulat következett be a magyarság kisebbségi helyzetbe kerülésével, az etnikai folyamatokat telepítéssel, iskolapolitikával egyéb szabályzókkal (adó- és beruházáspolitikával) már az utódállamok politikusai irányították (irányítják). Ugyanakkor elengedhetetlen megismerni részleteiben az említett nemzetiségpolitika „eredményeit” is, vagyis miként zsugorodott össze a határ menti kisebbségi magyar nyelvterület, „olvadtak el” a korábbi magyar nyelvszigetek.

A vizsgált térséget a történeti, a néprajzi, a geográfiai és a szociológiai szakirodalom Dél-Tiszántúlként, Körös–Maros közeként, Délkelet-Alföldként, esetleg Körös-vidékként említi. Ez utóbbi földrajzilag csak részben foglalja magában az említett térséget, illetve hozzászámítják még a Körösökön túli békési és bihari részeket, a Sártert is. A legismerősebben csengő tájnév azonban a Viharsarok, amit Féja Géza honosított meg a köztudatban 1937-ben megjelent hasonló nevű szociográfiájával. Könyvében a jeles népi író a vidék agrártársadalmáról, a társadalmat feszítő szociális gondokról adott átfogó szugesztív képet, és írta meg kíméletlen kritikáját a nagybirtokrendszerrel. A Délkelet-Alföld – eltérően néhány más alföldi tájtól (Bácska, Bánság, Jászság, Kiskunság stb.) – nem képez önálló történeti vagy néprajzi egységet. A vidék sajátos adottságai közül azonban kiemelésre kívánkozik, hogy mintegy háromszáz év óta a magyarság mellett viszonylag nagyobb lélekszámú nemzetiségi vagy még inkább nemzetiségi gyökerű népeség is lakja e tájat, és ebből adódóan az itt élők kultúráját a sokszinűség és viszonylagos polgárosultság jellemzi. Településhálózatának pedig meghatározó elemei a mezővárosok

és az abból alakult tanyaközségek, valamint az egykori ún. telepítvényes falvak. A mai közigazgatási beosztás szerint Békés és Csongrád megyéknek a Tisza, a Körösök, a Maros és az országhatár által közrefogott része jelöli ki a vizsgált térség határait, beleértve a Maros és az országhatár közötti egykori torontáli (bánsági) területsávot is.

A térség népességének etnikai és vallási összetételében a XVIII. századi újratelepítés hozott döntő változást. A Körösök vidéke és főleg az attól délre húzódó területek a Kárpát-medence azon részei közé tartoztak, ahol a lakosság a másfél évszázados török uralom alatt, majd pedig az azt követő háborúk során a legnagyobb arányú veszteséget szenvedte el. A megmaradt népesség részben az egykori szultáni hász városokban (Vásárhely, Szeged), részben pedig a folyók menti nehezen megközelíthető, náddal borított mocsaras helyeken élte túl a viharos évtizedeket. A terület újbóli benépesítésében a Harruckern-Wenkheim és a Károlyi család, valamint maga a királyi kamara szerzett elvülhetetlen érdemeket. A török megszállás alól felszabadított országrészek (mint közismert) a bécsi udvar csak a legtrikább esetben ismerte el a korábbi birtokosok jogfolytonosságát. A Habsburgok a hozzájuk hű nemesi családok mellett a hadjáratokban katonaként vagy hadiszállítóként érdemeket szerzett, többségében a birodalom nyugati feléből származó egyéneket részesítették előnyben a birtokadományozások során, sőt a felszabadított területek nem kis részét kamarai birtokként saját kezelésben hasznosították. Az elvadult táj újbóli termővé tételéhez munkás kezekre (jobbágyokra) volt szüksége a birtokosoknak, amit részben a történelmi Magyarország sűrűbben lakott részeiből, részben pedig a Kárpát-medencével szomszédos területekről (a Balkántól a Német Birodalomig) toboroztak. A toborzással egy időben, illetve már azt megelőzően is spontán vándormozgalom indult el a túlnépesedett felvidéki vármegyékből a felszabadított alföldi területek felé. Az új földesurak telepítésszervezőik (impopulátorok) révén igyekeztek megállapodni a vállalkozó szellemű családokkal. A vallásszabadság biztosítása mellett többnyire a feudális szolgáltatások könnyítése is részét képezte az egyezségnek.

A középkor évszázadaihoz hasonlóan a XVIII. század elejétől is elsősorban a folyók menti részek népesültek be, különösen nagy jelentőségű volt e szempontból a vízfolyásokhoz közeli minden magasabb térszín. A korábbi évszázadokkal ellentétben amikor is a településtípusok közül a térségben kisebb lélekszámú falvak voltak a jellemzők, most inkább kevés számú népesebb település jött létre. Ennek oka feltehetően az lehetett, hogy az elvadult tájon, az akkori igen rossz közbiztonsági viszonyok közepette, akár a néhány ezer főből álló közösség nagyobb védelmet jelenthetett. Az újratelepítést követő évszázadban (a szabadságharcot megelőző évtizedekben) is „hiányos” volt a térség településhálózata. A folyóktól távolabbi löszháton, így a kelet-csanádi részekben is viszonylag kevés települést találunk (2. ábra). Ezek benépesítése a településhálózat hiányzó elemeinek a „pótlása” a későbbi évtizedekben a XIX. és XX. században következett be.

A XVIII. századi újratelepítés eredményeként a magyarok mellett más ajkú (etnikumú) népek is a térség lakóivá váltak, ezért a középkorinál változatosabb etnikai térszerkezet alakult ki. A magyarlakta területrészek mellett olyan területsávok is kialakultak, ahol a nem magyar ajkúak alkották a többséget. A nagy népességvesztés ellenére az 1700-as évek végére az Alföld északi és középső sávjában, illetve a vele északon határos hegyvidéki és dombosági területeken a magyarság továbbra is megőrizte jelentős túlsúlyát, jóllehet a magyar nyelvterületet számos helyen (Pest, Szabolcs,) „fellazította” a Felvidékről kiinduló spontán vándormozgalom, aminek során a korábbi szlovák nyelvhatártól délre kisebb-nagyobb szórványok jöttek létre. Ezek a települések azonban nem „tolták el” jelentős mértékben a szlovák nyelvhatárt, inkább csak beleékelődtek a magyar lakosságú tömbbe. Az egykori alföldi szabadalmatlan területek (Kiskunság, Nagykunság,

Jászság, Hajdúság) lélekszáma is visszaesett a török uralom alatt, illetve az azt követő háborús évtizedekben, és a népesség egy része is kicserélődött, számottevő magyar többségüket azonban nem veszítették el az említett területek. Hasonlóképpen újjáéledtek a magyar lakosságú települések a Tisza két oldalán a Szamosköztől gyakorlatilag a Maros folyó torkolatáig. Ugyancsak megmaradt a magyar etnikum csaknem kizárólagossága a Körösök, pontosabban a Sárrétek vidékén és a Partium nem kis részén is. Így a magyarság jelentős számbeli vesztesége ellenére is legalább részben képes volt „rekonstruálni” a középkori összefüggő magyar nyelvterületet a Kárpát-medence középső részén. Ez a magyar nyelvterület a Tisza bal partján a Körösök és a Maros torkolata közötti részén mintegy 20-30 km szélességben átlépte a térségünk nyugati határát, illetve Makó (1717) és Orosháza (1744) létrejöttével még ki is szélesedett. A Hármas-Körös mentén Kun-szentmárton környéke és a Tiszazug is az összefüggő magyar nyelvterülethez kapcsolódott. A Kettős Körös mentén, a folyó bal partján is számos helységben érvényesült a magyarság túlsúlya. Gyoma, Köröstarcsa és Békés csaknem teljes egészében magyar lakossággal rendelkezett a XIX. század elején, míg Endrődön, Mezőberényben és Gyulán más ajkú népekkel éltek együtt (egy településen) a magyarok.

A Körösök bal partján újratelepített helységek egy részében a magyarokon kívül tehát más ajkú népeket is találunk. A vidék újjáépítésében a magyarok mellett a szlovákok vettek részt legnagyobb arányban. A XIX. század elején a Hármas-Körös torkolatától délkeleti irányban a Szarvas–Mezőberény–Békéscsaba-vonal jelöli ki szlovákság által lakott nagyobbik délkelet-alföldi területsáv határát. Kevésbé ismert tény, hogy a XIX. század elejétől több mint egy évszázadon át Békéscsaba adott otthont a Kárpát-medence legnépesebb szlovák ajkú közösségének. (Az 1910. évi népszámlálás szerint ugyanis a pozsonyi és kassai szlovákság száma 10 ezer körüli volt, míg a budapesti is alig haladta meg a 20 ezret.) A térség déli részén a XVIII–XIX. század fordulóján a statisztikusok még két jelentősebb szlovák közösséget írtak össze, a csaknem teljesen homogén Tótkomlóst, valamint a szlovák és román lakosságú Nagylakot. Ez utóbbi község Trianon óta Románia része.

A németek, a románok és a szerbek a szlovákoknál jóval kisebb mértékben vannak jelen a XVIII. század óta a délkelet-alföldi településeken. Míg a Bácskában, különösen pedig a Bánátban számos XVIII. századi alapítású német települést, sőt kifejezetten németek által lakott vidékeket (Nyugat-Bácska, Temesvár környéke) találunk, addig térségünkben legfeljebb csak etnikai színfoltként jelentek meg a németlakta települések. Gyula, Elek és Mezőberény német ajkú lakossága a XVIII. században telepedett le, közülük azonban csak Eleken, illetve 1734 és 1857 között önálló „Német-Gyulán” képeztek településen belüli túlsúlyt a németek. E két település lényegében a bánági és Arad környéki többé-kevésbé összefüggő németlakta területek északi nyúlványának is tekinthető. A XIX. századi alapítású német közösségek (Almáskamarás, Gyoma, Újszentiván, Kübekháza) részben az említett településekről, részben pedig a Bánásgból toborzódtak.

A XVIII. századtól, de már korábban is a románság nagyobb számban vándorolt a hegyvidékről (Bihar-hegység) az alföldi területek felé, számos települést hozva létre a Partiumban és kisebb számban az alföldi peremrészeken is. Térségünkben azonban a németekhez hasonlóan csak néhány településen (Gyula, Battonya, Kétegyháza, Újcsanád) éltek nagyobb számban románok az újratelepítést követő évtizedekben; ezen túlmenően még néhány román ajkú szórvány (Békés, Békéscsaba) is kialakult a XVIII–XIX. század fordulójára főleg a magyarok és szlovákok közé ékelődve.

A szerbek a törökök elől menekülve a XVIII. század végétől jelentek meg nagyobb számban a Kárpát-medence magyarok lakta térségeiben, illetve az elnéptelenedett Bács-

kában és Bánságban. Letelepítésüket a kamarai birtokon és ezzel együtt határőri szolgálattal a bécsi udvar is szorgalmazta. A Csanád megyei Battonyán és Újcsanádon kívül, az egykoron a Bánsághoz tartozó Szőregen, Deszken és Újszentivánon találunk kisebb-nagyobb szerb közösségeket, általában más etnikumokkal egy településen. A népesebb magyar lakosságú városokban (Szeged, Hódmezővásárhely, Szentes) pedig az említett időszakban néhány száz fős szerb szórványok is megjelentek, többnyire egy egyházközséget alkotva a még náluknál is elenyészőbb számú más (görög, macedón) ajkú ortodoxokkal.

A XVIII. századi újratelepítést követő évtizedekben (évszázadban) a vidék vallási térképe is lényeges változáson ment keresztül, amit fő vonalaiban joggal jellemezhetünk a protestantizmus megerősödése időszakának. Ugyanakkor kétségtelen tény az is, hogy a török uralmat követő évtizedekben, sőt a későbbiekben is az alföldi katolicizmus egyik fellegváraként Szegedet tartották számon. A ferences szerzetesek szívós munkája eredményeként ugyanis a városban és környékén a reformáció alig vert gyökeret. A Tiszazugtól a Szegedig húzódó jobb parti részek (Csongrád, Kistelek) lakossága csaknem teljes egészében katolikus maradt, ugyanezen folyószakasz bal parti részén azonban (Szentes, Hódmezővásárhely) és a Maroshoz közeli területeken (Makó) a református egyházi szervezet erősödése következett be. Ugyancsak jelentős közösségek vallották magukat helvét hitvallásúnak a Körösök mentén (Gyoma, Mezőberény, Köröstarcsa, Békés, Gyula). Ez a terület szerves folytatása a tiszántúli nagy református tömbnek. A római katolikusok a XIX. század elejéig csak néhány népesebb településen (Kunszentmárton, Békésszentandrás, Endrőd, Elek) alkották a lakosság döntő többségét.

Az újratelepítés után a XVIII. század végére alakult ki Békés megye középső részén (Szarvas–Mezőberény–Békéscsaba) a hozzákapcsolódó Orosházával és a kissé távolabbi Tótkomlóssal együtt a Kárpát-medence egyik legnépesebb evangélikus térsége. A vidék vallási sokszínűségéhez kapcsolódik még a kis számú görögkeleti és görög katolikus közösség is. Az egyes felekezetek (mint közismert) általában szorosan kapcsolódnak egy adott etnikumhoz. A reformátusok (más Kárpát-medencei térségekhez hasonlóan) teljes egészében a magyarok közül kerültek (kerülnek) ki. A görögkeleti (ortodox) hívek pedig leginkább román vagy szerb ajkúak. A térség egyetlen görög katolikus közössége a XVIII. századi alapításakor még román és ruszin volt. A római katolikus és az evangélikus egyház tagjai XIX. század elején még (és részben napjainkban) több etnikumhoz kapcsolódtak. A római katolikus szlovák (Békéscsaba) és az elmagyarosodó szlovák (Endrőd, Békésszentandrás) egyházközségek mellett magyar (Kunszentmárton, Gyula,) és német (Elek) ajkút is találunk. A legnépesebb evangélikus gyülekezetek (Békéscsaba, Szarvas, Tótkomlós) alapítói szlovákok voltak, míg a szintén népes orosházi dunántúli magyarok szervezték meg, Mezőberényben pedig német ajkú egyházközség is alakult.

Az újratelepítést követő évszázadban (és részben természetesen napjainkban) a települések egy része is sokszínű volt etnikai és vallási értelemben. Gyulán római katolikus németek és magyarok, református magyarok, görögkeleti románok éltek (élnek) egymás mellett. Mezőberényt az 1730-as évek óta evangélikus szlovákok és németek, valamint református magyarok lakják. Akadtak olyan települések is, amelyeknek lakosai (főleg a XVIII. században) még egy nyelvűek és egyvallásúak voltak. Így Szarvas evangélikus szlovák, Köröstarcsa, Békés református magyar, Elek római katolikus német város volt, bár az utóbbi két településen éltek még román ortodox szórványok is.

A térség településhálózatát alkotó településtípusok közül elsősorban a mezővárosok és az ún. telepítvényes falvak etnikai térszerkezeti vonatkozásai érdemelnek figyelmet. A mezőváros fogalmának történeti-jogi, földrajzi és szociológiai értelmezése egyaránt

használatos, és a honi tudományos életben az e témaköréről folyó több évtizedes vita csaknem könyvtáryi tanulmány és könyv megírását eredményezte. A szerzők közül elegendő csak Györfly István, Bácskai Vera, Prinz Gyula, Mendöl Tibor, Becsei József vagy Erdei Ferenc nevét említenünk.

A középkori Magyarországon a feudális hierarchiában a mezővárosok a szabad királyi városok és jobbágyfalvak között foglaltak helyet, és jelentős szerepet játszottak a mezőgazdasági árutermbelésben is. A XIV. és XV. században mintegy 800 település alkotta a Kárpát-medence mezővárosi hálózatát. A XVI. és XVII. századi törökellenes háborúk, majd később a Habsburg-ellenes felkelések következményeként a korábban virágzó mezővárosok köztük az alföldiek többsége is elpusztult. A XVIII. századi újratelepítéstől és főleg a XIX. század második felétől (főleg az Alföldön) módosult formában ismét feléledt e településtípus. A délkelet-alföldi térség északi részén a Szarvas–Békéscsaba–Gyula–Elek-vonalon a Körösök mentén, illetve attól 10–30 km távolságra egy ún. „mezővárosi öv” alakult ki. A nagyhatarú (10–35 ezer hektáros) települések számos középkori falu területét olvasztották magukba, az egykori falunevek jó része pedig külterületi határnévként élt (él) tovább. Egy-egy mezőváros határa, pontosabban annak „alakja” felületesen szemlélve szokatlanak, akár ésszerűtlennek is tűnhet. (Szarvas nyugat-kelet irányú kiterjedése a XX. század első felében meghaladta a 20, míg Gyoma északi és déli végpontja közötti távolság pedig megközelítette a 30 kilométert.) Alaposabban vizsgálva a települések földrajzi kiterjedését, abban feudáliskori sőt a későbbi racionális gazdálkodás szempontjai is felismerhetők, mivel mindegyik mezővárosi közösséghez (ha ezt a természeti tényezők lehetővé tették) tartozott folyóvíz, ártéri erdő és legelő, valamint a magasabb térszínen található szállásföld, illetve annak feltörése után kiváló termőképességű szántó. A belterület lakóháza pedig a vízhez közeli magasabb részeken épültek fel. A mezővárosok népessége alapításuktól egészen a XX. század közepéig gyorsan növekedett annak ellenére, hogy egyebek mellett már a XVIII. század második felétől a lakosok folyamatosan költöznek el a vidékről, új letelepedési helyet keresve és találva. (Nyíregyháza 1753. évi újbóli benépesítéséhez a békési szlováklakta települések mintegy 450 családdal, több mint 2 ezer személlyel járultak hozzá.)

A mezővárosi településszerkezet lényeges eleme, hogy népességének egyik része belterületen, míg a másik része (negyede-fele) külterületen élt (él). A feudalizmus gazdálkodási rendjében a határhasználat legtöbb közösség esetében a nyomásos gazdálkodás miatt kötött volt. A belterülethez közel mérték ki ugyanis a nyomásföldet és a belső legelőt, míg attól távolabb 5–10, sőt akár 20 kilométernyire alakították ki az állattartó szállásokat. Az időigényes megközelíthetőség miatt már a 18. század második felében számos ideiglenes épületet, nyári szállást emeltek az akkori gazdák, azaz jobbágyok. A tanyaépítés, a határba való tömeges kiköltözés a jobbágyfelszabadítást követő években vett nagyobb lendületet, és tartott mintegy száz éven át az 1950-es évekig. A mezővárosok lakossága (magyarok és nem magyarok egyaránt) a XIX. század második felétől jelentősen hozzájárult a „településhiányos” térségek benépesüléséhez, ami a külterület „belakását,” népsűrűségének emelését, vagy akár új települések létrehozását, alapítását is jelenthette. (A tanya jelölésére mind a mai napig az alföldi németek és a szlovákok a szállás szót használják.)

Az első világháború előtti években a népszámlálási adatok alapján jól kirajzolódik az az északnyugat–délkelet irányú területsáv, ahol viszonylag nagyobb számban éltek nem magyar ajkú lakosok is (3. ábra). A „mezővárosi övhöz” kapcsolódnak azok a XIX. századi alapítású (Nagyszénás, Kondoros, Csorvás, Medgyesegyháza, Medgyesbodzás, Almáskamarás stb.) települések is, melyeknek lakossága elsősorban a szomszédos népes

mezővárosokból költözött ki, vagyis az új községek is többé-kevésbé tükrözték (tükrözik) az „anyatelepülések” etnikai-vallási viszonyait. A népesség térségen belüli (és részben a térségen kívüli) mozgását, vándorlását a XIX. második és a XX. század első felében leginkább a földvásárlás, az önálló gazdaság megteremtésének, esetleg növelésének vágya idézte elő. Ez a mentalitás jellemezte természetesen a nemzetiségi lakosságot is, különösen kitűntek szorgalmukkal a szlovákok és a németek. A Békésben élők, köztük a szlovák és német gazdák, vállalkozó szellemű kisemberek is részben a szomszédos településeken próbáltak földet szerezni a nagybirtok felparcellázásakor vagy az eladó kisbirtokok és puszták megvételével, gyakran hitel segítségével (4. ábra). A földvásárlás kisebb mértékben az egyes nemzetiségek területi elhelyezkedését is befolyásolta. Így többek között a békéscsabai és szarvasi szlovákok közül nem kevesen egyre távolabbi településekre költöztek. Az etnikai és kulturális közösségből való kiszakadás általában az asszimilációs tendenciákat erősítette. Ugyanakkor néhány ellenpéldát is találunk. A kincstári birtok felparcellázásakor alapított Medgyesegyházán a békéscsabai szlovákok kerültek többségbe, ahol önálló evangélikus egyházközséget szerveztek, elmagyarosodásuk inkább csak a XX. század harmincas-negyvenes éveitől figyelhető meg. A szorgos gazdaként ismert elekiek is számos környékbeli községben váltak földtulajdonossá, az anyatelepülés római katolikus német közösségéből azonban többnyire nem szakadtak ki. Az újonnan vásárolt birtokon felépített tanyájuk mellett eleki házukat (házrészüket) is megtartván kisebb-nagyobb rendszerességgel keresték fel szülőfalujukat, áptolták rokoni kapcsolataikat, nyelvüket és hagyományait.

Az asszimiláció, illetve az etnikai térszerkezet alakulása szempontjából figyelmet érdemel a külterületi (főleg a tanyasi) népesség. A XIX. század második felétől (sőt már korábban is) a tanyák mellett a nagybirtokközpontok (uradalmak) is felépültek a kastélylyal és a hozzátartozó gazdasági épületekkel és cselédlakásokkal együtt. Az itt dolgozó és élő mezőgazdasági munkásréteg mellett gyakorta a Kárpát-medence legkülönbözőbb vidékeiről érkeztek munkát kereső emberek, akik a minimális életlehetőségek reményében vállaltak munkát. Etnikai és vallási szempontból is sokszínű volt az uradalmak népe. Többségük római katolikus magyar volt, de protestánsokat és görög katolikusokat vagy ortodoxokat is találunk közöttük. A magyarok mellett nem kis számú szlovák és román földnélküli vagy törpebirtokos is az uradalomban próbált szerény megélhetést találni. Etnikai szempontból inkább „olvasztókohóként” értelmezhető e sokszínű világ. A magyaroknak mint közvetítő nyelvnek az elsajátítása és a vegyes házasságok egyaránt a gyorsuló ütemű magyarosodást hozták magukkal.

Sajátosan alakult etnikai szempontból a külterületi (tanyasi) népesség összetétele is. Erdei Ferenc széles körben ismert szociográfiai munkáiban egyik jellemző viszonyként mutatja be a tanyán élők kapcsolatát a „város” belterületéhez. A gazdák életének egyik része, az aktív munkavégzés időszaka kötődik a tanyához, míg gyermekkorukat és utolsó „pihenő” éveiket unokáikat nevelve, már a városi házban töltik el, és ez a nemzedéki váltás folyamatosan ismétlődik. A tanyán élők belterületi kapcsolatai településenként, településrészenként, sőt családonként változatos képet mutattak (mutatnak). A tanyasiak egy része ugyanis különböző okokból gyakorlatilag tartós kinttartózkodásra rendezkedett be már a XIX–XX. század fordulójától, ezért intenzív kapcsolatuk megglazult a belsőséggel. A Mendöl Tibor és Gráfik Imre által elemzett szarvasi sortanyák is ilyen példát mutatnak (5. ábra). A szabályos utcászerű dűlőút, a lakóház a hozzákapcsolódó gazdasági épületekkel és a körülötte levő telek új típusú beosztása (udvar, veteményes kert stb.) lényegében azt jelzi, hogy a gazda és a családja már élete nagy részét vagy egészét itt élte le, vagyis a sortanyák lényegében kis „faluközösségek” a határban. Békéscsabán is ki-

mutathatók hasonló folyamatok. Mindkét település paraszti társadalma az egykori jobbágyok utódaiból, vagyis a szlovákság soraiból kerültek ki, akik lényegében „belakták” a határt. Az esetleges eladó földeket pedig felvásárolták, így megszilárdulhatott a külterületi etnikai-vallási közösség (1. táblázat).

1. táblázat

Néhány Békés megyei mezőváros bel- és külterületi népességének anyanyelvi megoszlása (1930)

Település	Belterület				
	Népességszám	Ebből			
		magyar	német	szlovák	egyéb
		anyanyelvű			
Békés	17 996	16 851	41	71	34
Békéscsaba	37 647	25 905	203	11 435	104
Mezőberény	10 753	5 804	1803	3 135	11
Szarvas	13 104	10 869	18	2 258	19

Település	Külterület				
	Népességszám	Ebből			
		magyar	német	szlovák	egyéb
		anyanyelvű			
Békés	10 911	9912	127	855	17
Békéscsaba	11 727	4149	17	7496	65
Mezőberény	3 657	2587	394	674	2
Szarvas	12 397	7388	3	4989	17

Szarvas évszázadok óta az alföldi evangélikusok egyik szellemi központja. 1834 óta evangélikus főgimnáziumnak, a századfordulótól pedig az evangélikus tanítóképzőnek adott otthont a város. Tessedik Sámuel tevékenységének köszönhetően a város a honi agrárképzés egyik központjává vált, a középfokú mezőgazdasági oktatást azonban csak az 1920-as években szervezték újjá. A szellemi központtá válás a szarvasi egykoron szlovák ajkú közösség magyarosodását segítette elő. Békéscsaba a XIX. század végére vasúti csomóponttá vált, és ez jótékony hatást gyakorolt gazdasági fejlődésére is. A XVIII. században még csaknem teljesen szlovák lakosságú településen a századfordulótól érezteti hatását az asszimiláció. A magyarosodás folyamata a XX. század elején azonban inkább csak a belterületen élők körében mutatható ki, a tanyavilágban, a zártabb paraszti közösségekben azonban jobban megőrződött a szlovák anyanyelv. A XIX–XX. század fordulóján a csaknem színmagyar Békés külterületi népessége nemzetiösszetételének kisebb módosulása figyelhető meg, ahol is a szomszédos településekről történő kiköltözés érezteti hatását. A földvásárlás útján magyar környezetbe kerülő szlovák és német család-

dok azonban hosszabb-rövidebb ideig még megtartják korábbi egyházi-gyülekezeti kötődésüket, magyar nyelvtudásuk azonban éppen a magyar szomszédokkal való kommunikáció révén erősödött. A mezővárosok külterületi határrészének elválása révén a XIX. és XX. században számos közigazgatási értelemben vett új település alakult. Jó néhány nemzetiségi (elsősorban szlovák) egykori tanyai közösség önállósult immár kis lélekszámú nemzetiségi faluként (6. ábra).

A Délkelet-Alföld „településhiányos” mezősegi részeinek benépesítésében jelentős szerepet tölthettek be az ún. telepítvényes falvak vagy kertészközségek. E településtípus a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig jelent meg a viszonylag gyéren lakott alföldi részeken, mindenekelőtt a Bánságban. Egy, a szabadságharc bukását követő évek-ből származó kimutatás szerint az akkori Magyarországon 140 telepítvényes faluban mintegy másfélszázezren éltek. A falvak közel felét (63) Torontálban, több mint harmadát pedig Békés Csanád és Csongrád megyében találjuk.

A telepítvényes falvak, pontosabban a falvak által használt földterület a feudalizmus jogi keretei között ugyanis nem a telki állomány, hanem az allódiium részét képezte. A földbirtokosok, köztük maga a kincstár is számos esetben többé-kevésbé hasonló feltételekkel kötött szerződést egy-egy 20–200 családból álló zsellérközösséggel az említett földterületek egy részének hasznosítására. Csanádban, de a Bánságban is jelentős volt a falvak között a dohánytermelő kertészcségek száma. A dohány termesztése speciális szak-képzettséget és munkakultúrát igényelt. Különösen a szegedi kertészek voltak népszerűek a allódiiumok tulajdonosai körében, de nem kevés nemzetiségi kertészközség is szerveződött. A XVIII–XIX. század fordulójától a népesebb délkelet-alföldi mezővárosokban is felgyorsult a zsellérré válás folyamata. A zsellércsaládok egy része pedig közösséggé szerveződve, szerződést (kontraktust) kötött a földbirtokossal, hogy az általuk bérbe vett allodiális területen dohánnyt termesszenek.

Nemzetiségi szempontból elsősorban a négy szlovák alapítású kertészközség (Pitvaros, Ambrózfalva, Csanádalberti és Nagybánhegyes) érdemel figyelmet, amelyek a XVIII. századi alapítású Tótkomlóssal együtt több mint egy évszázadon át az etnikai térszerkezet meghatározó elemeivé váltak, jóllehet (Nagybánhegyes kivételével) a községek szűk határuak – 1200–1500 hektár – voltak. Az asszimiláció azonban a négy telepítvényes község és a szomszédos Tótkomlós közel 20 ezres szlováksága körében kevésbé éreztette hatását, mint a békéscsabai vagy a szarvasi közösségben. Az 1815-ben alapított Pitvaros és a 1840-es években telepített másik három szlovák ajkú község lakossága nagyobb részben a korábbi, XVIII. századi alapítású békési és csanádi településekről verbuválódott, akikhez kisebb számban felvidéki szlovák családok is csatlakoztak. Az alapítást követő évtizedekben már erős összetartó közösségként funkcionáltak a falvak. A sakktablettaszerűen kialakított belterületen, viszonylag tágas (0,2 ha) portákon épültek fel a lakóházak (7. ábra). Az egy-egy család tulajdonában levő néhány kat. holdas szántót pedig a lakóházhoz közeli határban mérték ki.

Az 1848. évi jobbágyfelszabadítás (mint közismert) csak az úrbéres jellegű földeket, illetve az azokat művelő jobbágyokat érintette. A telepítvényes falvak által bérelt terület ezért továbbra is a földbirtokosé maradt. Az érintettek nyomására azonban az 1873. évi XXII. tc. rendezte a tulajdonviszonyokat, lehetőséget adva a bérlőknek az általuk használt földek megvásárlására, amit csak hosszú, 20–40 éves futamidejű bankkölcsön segítségével tudtak megvalósítani. A XIX. század utolsó évtizedeiben a dohánytermesztés jövedelmezősége csökkent, az egykori kertészek pedig a hagyományos gazdálkodással (gabona, sertés, baromfi stb.) próbálták biztosítani megélhetésüket és előteremteni a törlesztő részleteket. Néhány intenzív növényi kultúra (hagyma, cirok, cukorrépa, kender)

is meghonosodott ugyan a XX. század elejétől, ezek értékesítési lehetőségei azonban ingadoztak. A lakosság szaporodásával a nehezen megszerzett kisbirtok is osztódott, illetve némiképp a helyi társadalom is differenciálódott, földszerzésre azonban inkább csak a tágasabb határu Bánhegyesen nyílt lehetőség.

A csaknem homogén szlovák lakosságú községekben a mindennapi életben (főleg a helyi lakosság egymás közti érintkezésében) az 1940-es évek közepéig a szlovák (táj)nyelv használata általános volt, csakúgy, mint az evangélikus gyülekezetek szertartásain az ócseh egyházi nyelvből fejlődött „biblyicstyina”. A nehéz körülmények között élő gyülekezeti tagok a XIX. század utolsó évtizedeitől alig voltak képesek fenntartani az egyházi iskolákat, ezért a gyerekek többsége a magyar tanítási nyelvű állami iskolákat látogatta, így a felnövekvő fiatalabb nemzedékek a XX. század első felétől (főleg pedig a harmincas-negyvenes évektől) anyanyelvük mellett egészen jól elsajátították az állam nyelvét is. Ez azonban alig érezte hatását a helyi közösség asszimilációjában, inkább a falun kívüli munkavállalást könnyítette meg. Pitvarosról, Csanádalbertiből és Ambrózfalváról ugyanis számos család főleg az élelmezési, földművelésből szerzett jövedelmét idénymunkával a mezőhegyesi ménésbirtokon vagy a cukorgyárban. A Tótkomlós környéki szlovák nyelvsziszetet tehát nem az asszimiláció hanem a magyar–csehszlovák lakosságcsere számolta fel, amikor is 1946 és 1948 között Komlósról a lakosság harmada a többi településről pedig fele-negyötöde költözött önként Szlovákiába Galánta és Vágsellye környékére.

Az egykori szintén telepítvényes kertészközség Almáskamarás is megőrizte nemzeti jellegét a második világháború végéig. A zárt, német ajkú közösség viszonylag sikerrel ellenállt a magyarosodásnak, a negyvenes évek elején azonban (más német közösségekhez hasonlóan) az itt élők egy része is csatlakozott a Volksbundhoz. A háború utáni lényegében kollektív felelősségrevonás következményeként a kamarásiak négyötöde Németország akkori amerikai megszállási övezetében volt kénytelen új életet kezdeni.

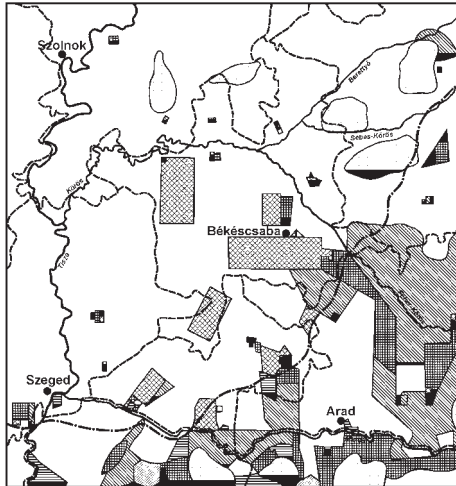
Egy-egy állam, országrész, történeti táj vagy közigazgatási egység etnikai viszonyainak-térszerkezetének változásait elemző tanulmányokat elsősorban a népszámlálási adatok összehasonlítására alapozzák a szerzők. Ugyanakkor a nemzetiségi, anyanyelvi adatok összevetésekor elengedhetetlen a számsorokat befolyásoló különböző tényezők, illetve azok mértékének részletes elemzése is. Az állami nemzetiségpolitika, az önkéntességből vagy kényszerűségből történő elvándorlások, a városiasodás, a falusi térségek elnéptelenedése egyaránt befolyást gyakorolnak az etnikumok lélekszámára, területi elhelyezkedésére. Elengedhetetlen a térségre, az egyes nemzetiségi településekre vonatkozó helytörténeti irodalom alapos ismerete éppúgy, mint az esetleges „fehér foltok” levéltári feltárása. Ugyancsak fontos (mint e rövid összefoglalóból is kiderül) a vizsgált térség településhálózati sajátosságainak, illetve módosulásainak vizsgálata is.

2. táblázat

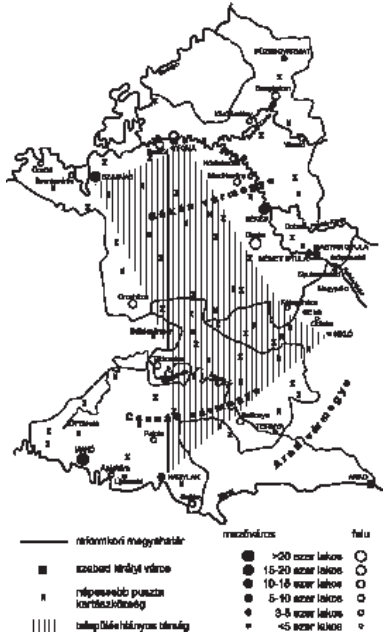
**A délkelet-alföldi térség lakosságának anyanyelvi megoszlása
(1910–1949)**

	1910	1920	1941	1949
A Délkelet-Alföld népessége	615 440	639 609	699 896	692 838
A népességből magyar anyanyelvű	490 993	533 469	624 492	659 994
A népességből nem magyar anyanyelvű	124 447	106 140	75 404	32 844

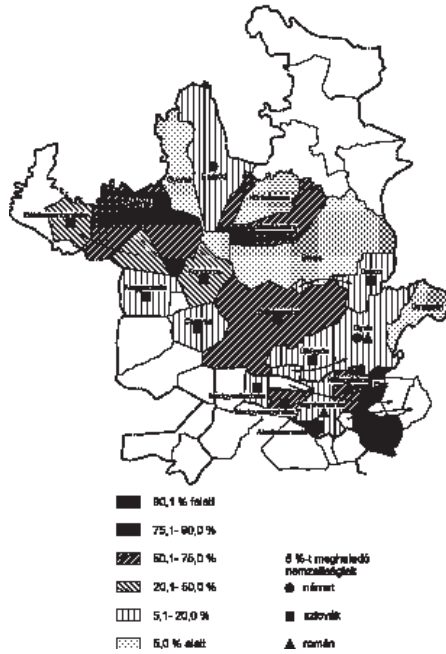
1. ábra. A Délkelet-Alföld nemzetiségi viszonyai a Tekei Pál által szerkesztett térképen (1910)

2. ábra. A délkelet-alföldi térség településhálózata a reformkorban

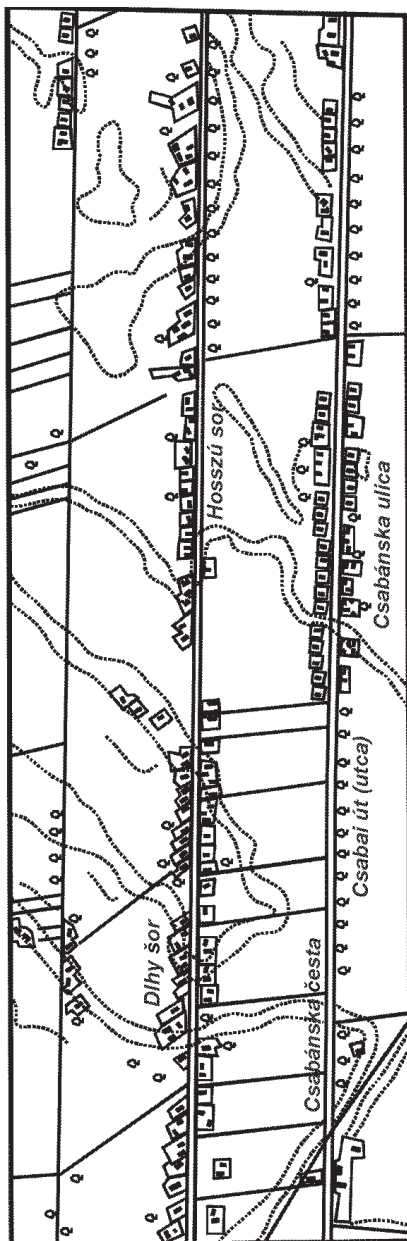
3. ábra. A nemzetiségi (nem magyar ajkú) népesség aránya településenként (1910)

4. ábra. A nemzetiségi lakosság kiáramlása földvásárlás révén Békéscsaba, Szarvas, Mezőberény és Elek példáján (1867–1918)

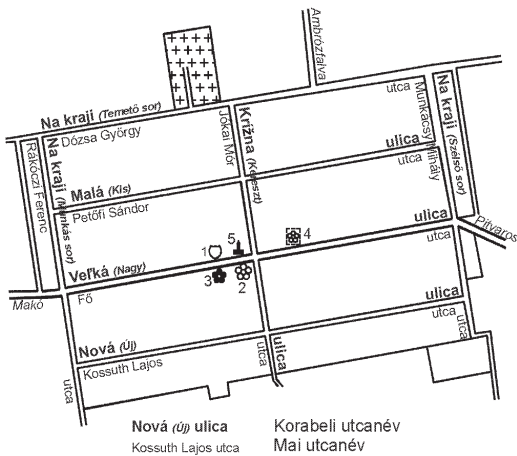
5. ábra. Sortanyák Szarvas határában a XIX–XX. század fordulóján

6. ábra. Békés megye középső része településhálózatának alakulása a XVIII. századi újratelepítéstől napjainkig

7. ábra. Csanádalberti: délkelet-alföldi szlovák lakosságú „telepítvényes” falu az 1940-es évek elején

1. Községháza
2. Evangélikus templom
3. Evangélikus parókia
4. Evangélikus elemi iskola
5. Az I. világháború hőseinek emlékműve

Irodalom

- Balogh István: *Tanyak és majorok Békés megyében a XVII–XIX. században*. Gyula, 1961, (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 25. Szerk.: Dankó Imre.)
- Becsei József: *Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983.
- Erdei Ferenc: *Magyar város*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1974. (Harmadik (hasonmás) kiadás)
- Féja Géza: *Viharsarok*. Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1980. (Az 1937. évi kiadás újryomása).
- Gráfik Imre: Elpusztult középkori faluk-sortanyák, ill. tanyasorok – újkori tanyaközpontok, ill. faluk. In: *Békési Élet*, 1988/2. sz. 156–176.
- Gyimesi Sándor: A telepítvényes falvak felszabadulása. In: *Tanulmányok a parasztság történetéből a kapitalizmus korában 1848-1914*. (Szerk.: Szabó István), Bp., Akadémiai Kiadó, –1972. I. köt. 157–206.
- Kocsis Károly: A magyar etnikai térszerkezet változásai a honfoglalástól napjainkig. In: *Tér és Társadalom*: 1996/1. sz. 79–94.
- Komoly Pál: *Pitvarosi tanulmányok*. Szeged, 1992. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Mendöl Tibor: *Szarvas földrajza*. Békéscsaba, 1981. (Az 1928-ban Debrecenben megjelent első kiadás alapján.)
- Novák László: *Településnéprajzi tanulmányok*. Debrecen, 1997. (Ethnica kiadványok. Szerk.: Ujváry Zoltán)
- Palugyay Imre: *Békés-Csanád. Csongrád és Honth vármegyék leírása*. Pest, 1855. Heckenast Gusztáv.
- Szabó István: *A magyarság életrajza*. Bp., 1990. Akadémiai Kiadó. (Az 1941. évi kiadás hasonmása)